Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
5 (1), pp. 290 – 311
http://www.ijoks.com

The application of 1958 and 1970 Agrarian Reform Acts in HawlerLiwa (Governorate) and its effects a historical study

***Khalil Ali MURAD*[1] & *Burhan Hatam OTHMAN*[2]**

Received: Oct 28, 2018 **Reviewed**: Nov 29, 2018 **Accepted**: Dec 02, 2018

Abstract

The 14th of July in 1958 was a turning point in the history of contemporary Iraq politically, socially, and economically. One of the main changes was the acquisition of agricultural lands through the enactment of the "Agrarian Reform Act" in 1958, which remained in place until the enactment of another act, the Agrarian Reform Act of 1970. These laws aimed to put an end to large ownership of agricultural land in Iraq by distributing it among the farmers. This study aims to highlight the application of the two acts and their effects on the governorate (Liwa) of Hawler (Erbil). It approaches the subject through two different topics.

The first one tackles the application of 1958 Agrarian Reform Act in Hawler governorate. We analyze the main articles of the 1958 act, and then discuss the land ownership in the governorate, the area of lands confiscated from landlords, and the process of distributing those lands to the peasants. This sectionalso highlights the effects of land distribution on production relations before looking at the effects of the Kurdish Revolt of September 1961 on the application of the Agrarian Reform Act of 1958.

The second topic is devoted to analyzing the application of the Agrarian Reform Act of 1970 in Hawler governorate in the same way as the first topic; we also note some differences between the two acts, while looking also at the area of the land that was distributed and the number of beneficiaries in the Hawler governorate. This topic also focuses on some of the shortcomings of the 1970 Act, especially nothing that some of its articles did not take into account the specific situation in Kurdistan.

Key words: Agrarian Reform Acts, Kurds, HawlerLiwa, Governorate, Contemporary Iraq, Erbil

Recommended citation:
Murad, K.A. & Othman, B.H. (2019). The application of 1958 and 1970 Agrarian Reform Acts in HawlerLiwa (Governorate) and its effects a historical study. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (1), 290 – 311 DOI: **10.21600/ijoks.516510**

[1] Ph. D, Lecture, Department of History, of College of Arts, Salahaddin University, Erbil, Kirkuk Road, KRG, Iraq. E-mail: drkhalil_ali@yahoo.com,
[2] Correspondent Author: A.T, Lecture, Department of History, of College of Arts, Salahaddin University-Erbil, Kirkuk Road, KRG, Iraq. E-mail: burhann_atam@yahoo.com, **ORCID NO** : https://orcid.org/0000-0002-7609-0634

کاریگەری و جێبەجێکردنی هەردوو یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 و 1970 لە لیوا (پارێزگا) ی هەولێر

لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە

خەلیل عەلی موراد- زانکۆی سەڵاحەدین **بورهان حاتەم عوسمان- زانکۆی سەڵاحەدین**

پوختە

شۆڕشی چواردەی تەمموزی 1958 خاڵی وەرچەرخان بوو لە مێژووی هاوچەرخی عێراقدا لەسەر ئاستی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی, یەکێك لە گۆڕانکارییە سەرەکییەکان کە ئەم شۆڕشە هێنایەکایەوە دەستبەسەرداگرتنی زەوییە کشتوکاڵییەکان بوو ئەمەش لەمیانەی دەرکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958, کە ئەم یاسایە بەردەوام بوو تا یاسایەکی دیکە دەرکرا, ئەویش یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1970بوو, هەردوو یاساکە ئامانجیان ئەوەبوو سنوورێك بۆ موڵکدارێتی گەورەی زەوییە کشتوکاڵییەکان لە عێراقدا دابنرێت و بەسەر جووتیاراندا دابەش بکرێت.

ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵ دەدات تیشك بخاتە سەر جێبەجێکردنی هەردوو یاساکە و کاریگەرییان لەسەر پارێزگا (لیوا) ی هەولێر, بابەتەکە لە دوو تەوەرەی سەرەکی پێکهاتووە, لە تەوەرەی یەکەمدا جێبەجێکردن و کاریگەری یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 لە پارێزگای هەولێردا خراوەتەڕوو, لەم تەوەرەیەدا مادە سەرەکییەکانی یاسای ساڵی 1958 باسی لێوەکراوە, پاشان ئاماژە کراوە بە موڵکدارێتی زەوی لە پارێزگاکەدا و ڕووبەری ئەو زەوییانەی کە هی موڵکدارەکان بووە و دەستی بەسەرداگیراوە و دواتر بەسەر جووتیاراندا دابەشکراوە. هەر لە تەوەرەکەدا کاریگەرییەکانی دابەشکردنی زەوی لەسەر پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان ڕوونکراوەتەوە. لە کۆتاییی تەوەرەکەشدا کاریگەرییەکانی شۆڕشی کورد لە ئەیلولی 1961 لەسەر جێبەجێکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 لە ناوچەکەدا خراوەتەڕوو.

هەرچی تەوەرەی دووەمە تەرخانکراوە بۆ قسەکردن لەبارەی جێبەجێکردن و کاریگەرییەکانی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1970 لە پارێزگای هەولێر, ئەمەش لەسەر بنەمای هەمان بابەتەکانی تەوەرەی یەکەم, لەگەڵ ئاماژەدان بە هەندێك جیاوازی لەنێوان هەردوو یاساکەدا, هەروەها ڕووبەری ئەو زەوییانەی کە بەسەر جووتیاراندا دابەشکراون و ژمارەی ئەو کەسانەی کە لە پارێزگای هەولێردا سوودمەند بوون. لە تەوەرەکەدا ئاماژە بە هەندێك کەموکورتی لە یاسای ساڵی 1970 دا کراوە, بەتایبەتی لە هەندێك لە مادەکانی نێویدا بەشێوەیەکی گشتی ڕەچاوی بارودۆخی کوردستان نەکراوە, لەنێویشیاندا هەولێر.

پێشەکی

دوای هەڵگیرسانی شۆڕشی چواردەی تەمموزی 1958 بە سەرکردایەتی (عەبدولکەریم قاسم) و کۆتاییی پێهاتنی سەردەمی پاشایەتی لە عێراق, سەردەمێکی نوێ لە مێژووی هاوچەرخی عێراقدا دەستیپێکرد, ئەویش سەردەمی کۆماری بوو, کە لە ڕووی سیستەمی سیاسی و ئابوورییەوە تاڕادەیەکی زۆر لە ڕژێمی پاشایەتی جیاواز بوو, ئەم جیاوازییەش لە دەرکردنی ئەو یاسایانە ڕەنگیان دایەوە کە کاریگەرییان لەسەر بارودۆخی ئابووری بەتایبەتی کشتوکاڵ هەبوو, دەرکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی لە ساڵی 1958 سەرەتایەکی گرنگ بوو لە لاوازکردنی دەسەڵاتی دەرەبەگایەتی و گۆڕینی پەیوەندییە ئابوورییەکانی نێوان دەرەبەگ و جووتیار لە عێراقدا. دوابەدوای کۆتاییی هاتنی سەردەمی عەبدولکەریم قاسم و

دەسەڵاتگرتنە دەستی حزبی بەعس جێبەجێکردنی یاساکە بەردەوامی هەبوو, بەڵام دوای تێپەڕبوونی دوازدە ساڵ دەسەڵاتدارانی سیاسی عێراق و پسپۆرانی ئابووری گەیشتنە ئەو باوەڕەی کە پێویستە گۆڕانکاری لە مادە و بڕگەکانی یاساکەدا بکرێت و لەگەڵ قۆناغی نوێدا بگونجێت, بەتایبەتیش کە هەندێك کەلێن و کەموکورتی زەق بە یاساکەوە دیاربوو, بۆیە لە ساڵی 1970 یاسای دووەمی چاکسازی کشتوکاڵی لە عێراق دەرکرا و لە چەندین ڕووەوە لە یاساکەی پێشوو جیاواز بوو, بەتایبەتیش لە مەسەلەی دیاریکردنی ئەوپەڕی سنووری موڵکدارێتی. بێگومان جێبەجێکردنی ئەم دوو یاسایە سەرتاسەری عێراقی گرتووەتەوە, بۆیە ناوچەکانی باشووری کوردستان لە نێویشیاندا هەولێر بەشێك بووە لەو پانتا جوگرافییەی کە مادە و بڕگەکانی لەسەر جێبەجێکراوە, ئەمەش وایکردووە کاریگەری ڕاستەوخۆ لەسەر بارودۆخی موڵکدارێتی زەوی و پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان و کشتوکاڵ لە ناوچەکەدا دروست بکات.

بایەخی بابەتەکە لەوەدایە کە دەچێتە چوارچێوەی مێژووی ئابووری هەولێر کە لە توێژینەوەکاندا زێتر تیشك خراوەتە سەر مێژووی سیاسی و ڕووداوە سیاسییەکان و کەمتر بایەخ بەلایەنی ئابووری دراوە. هەروەها یاساکانی چاکسازی کشتوکاڵی ڕاستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر موڵکدارێتی زەوی و کشتوکاڵ هەبووە, لەبەرئەوەش ناوچەکە زێتر بە ناوچەیەکی کشتوکاڵی ناسراوە و بەروبوومە کشتوکاڵییەکان کۆڵەگەی سەرەکی ئابوورییان پێکهێناوە, بۆیە ئەم یاسایانە بە قووڵی کاریگەرییان لەسەر ژیانی ئابووری خەڵك هەبووە.

یەکێك لە گرفتە سەرەکییەکانی بەردەم ئەنجامدانی توێژینەوەکە کەمی داتا و زانیاری پێویست بوو دەربارەی وردەکاری جێبەجێکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی و ڕووبەری زەوی موڵکدارەکانی هەولێر, بەتایبەتیش ئەمەی دواییان لەبەرئەوەی زێتر مافێکی کەسییە, بۆیە لە سەرچاوەکاندا داتای پێویست بەدەستەوە نادرێت و موڵکدارەکان خۆشیان ئارەزوویان لەوە نەبووە سنووری موڵکدارێتی خۆیان ئاشکرا بکەن, هەروەها کەسوکاریشیان ئەوانەی کە لە ژیاندا ماون ئەو جۆرە زانیارییانە بە توێژەران نادەن.

لە نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا پشت بە چەندین سەرچاوەی جیاواز بەستراوە, لەپێش هەمووشیانەوە بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان دێن, کە لە خانەی کتێب و بەڵگەنامە عێراقییەکان (دار الكتب والوثائق العراقية) و ئەرشیفی پارێزگای هەولێر وەرگیراون و زانیاری بەنرخیان دەربارەی باری موڵکداری و جێبەجێکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی لە هەولێر تێدایە. بڵاوکراوە حکومییەکان بایەخێکی زۆریان بۆ لێکۆڵینەوەکە هەبووە, بەتایبەتی کتێبی (قوانين الاصلاح الزراعي) کە لەلایەن دەستەی باڵای چاکسازی کشتوکاڵی (الهيئة العليا للاصلاح الزراعي) ەوە نووسراوە و وردەکاری یاساکانی چاکسازی کشتوکاڵی تێدا باسکراوە, هەروەها زانیارییە بڵاونەکراوەکانی (هۆبەی زەویوزار) ی سەر بە (وەزارەتی کشتوکاڵ و ئاودێری) ی حکومەتی هەرێمی کوردستان دەربارەی ناوی ئەو موڵکدارانەی کە ملکەچ بوونە بۆ یاساکانی چاکسازی کشتوکاڵی لە پارێزگای هەولێر لەنێوان ساڵانی 1958-1975 بەشێکی دیکەی سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیان پێکهێناوە.

کتێبەکان سەرچاوەیەکی دیکەی ئەم لێکۆڵینەوەیەن, لە گرنگترینیشیان کتێبی (اقتصاديات الاصلاح الزراعي) ی (د. عبدالوهاب مطر الداهري) و کتێبی (دراسات فى الاصلاح والتعاون الزراعي الانتاجي) ی (د. كاظم حبيب), کە هەردوو نووسەر دوو ئابووریناسی عێراقین و بە وردی خوێندنەوە و شیکردنەوەیان بۆ یاساکانی چاکسازی کشتوکاڵی لە عێراقدا کردووە. هەروەها لەمیانەی ئەو یاداشت و و بیرەوەرییانەی کە تۆمارکراون و ئەو دیدارانەی کە لەگەڵ کەسانی هاوچەرخی سەردەمەکە سازدراون زانیاری گرنگ بۆ لێکۆڵینەوەکە هەڵێنجراون, بەتایبەتی (بیرەوەرییەکانی نەجمەدین مامۆ هەریری). سەرچاوەیەکی دیکەی بایەخداری نێو توێژینەوەکە ڕۆژنامە و گۆڤارەکانن کە هاوچەرخی سەردەمەکە بوون, لەوانەش ڕۆژنامەی حکومی (الوقائع العراقية) کە دەقی یاسا دەرچووەکانی لە عێراقدا تێدابڵاوکراوەتەوە, هەروەها ڕۆژنامەی (خەبات) ی زمانحاڵی پارتی دیموکراتی کوردستان و هەردوو گۆڤاری (الاصلاح الزراعي) و (الكادر), کە تێیاندا بایەخ بە بابەتەکانی پەیوەست بە کشتوکاڵ و چاکسازی کشتوکاڵی دراوە.

وشە کلیل: یاسا, کشتوکاڵ, چاکسازی, هەولێر, ئابووری.

تەوەرەی یەکەم/ یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ژمارە (30) ی ساڵی 1958

یەکێك لە دەسکەوتە گرنگەکانی شۆڕشی چواردەی تەمموزی 1958 لە عێراقدا دەرکردنی یاسای ژمارە (30) لە (30) ی ئەیلولی ساڵی 1958 بوو بەناوی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی (الوقائع العراقیة, ع (44), 9/30/ 1958), ئەم یاسایە لە بنەڕەتدا بە ئامانجی پێشخستنێکی سەرتاپاگیری بوارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی دەرکرا, ئامانجە ئابوورییەکەی بەشێوەیەکی سەرەکی بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و گۆڕینی بنچینەی پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان بوو, بەجۆرێك پەرە بە هێزەکانی بەرهەمهێنان بدات و هەموو ئەو کۆسپ و تەگەرانەش لابدات کە ڕێگرن لەبەردەمیدا (الداهري, 1970, ص223), هەروەها لەلایەنی کۆمەڵایەتییەوە ئامانجی ڕزگارکردنی جووتیاران بوو لە پاشکۆیەتی موڵکدارەکان و سەرۆك هۆزەکان و بەرزکردنەوەی ئاستی گوزەران و ڕەوشی تەندروستی و ڕۆشنبیرییان بوو, ئامانجە سیاسییەکانیشی هەڵوەشانەوەی سیستەمی دەرەبەگایەتی بوو بەشێوەیەك دەسەڵاتی سیاسییان لەناو ببات و ڕێگە نەدات بەپێی بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆیان سیاسەتی دەوڵەت ئاراستە بکەن (وادي العطیة, 1965, ص70-71). بە واتای ئەوەی یاساکە ناوەڕۆکێکی فرە ڕەهەند و فرە ئامانجی هەبووە, بەمەبەستی گۆڕانکاری لە پێکهاتەی کۆمەڵگەی عێراقیدا.

یاسای چاکسازی کشتوکاڵی لە (51) مادە پێکهاتووە, لەدوای دەرچوونییەوە مادەکانی نێوی چەندین جار هەموارکردنەوەیان بەخۆیانەوە بینیوە و ڕێنمایی تایبەت بۆ ڕوونکردنەوەیان لە ماوە جیاجیاکاندا دەرچووە (الهیئة العلیا للاصلاح الزراعي, 1965, ص29 وما بعدها). مادەی (1) ی یاساکە ئەوپەڕی ڕادەی سنووری موڵکدارێتی زەوی کشتوکاڵی بۆ هەر تاکەکەسێك دیاریکرد, کە لە زەوی بەراودا (1000) دۆنم و لە زەوی دێمەکاردا (2000) دۆنم بوو, بەڵام یاساکە ڕێگەی بە کۆمپانیا و کۆمەڵەکان داوە کە دوای لارینەبوونی دەستەی باڵای چاکسازی کشتوکاڵی (الهیئة العلیا للاصلاح الزراعي) خاوەندارێتی زێتر لەم ڕادەیە بکەن, بەمەرجێك زەوییەکە نەچێندرابێت و ئامانجیش لێی زیادکردنی ڕووبەری زەوی چێندراو بێت یا ببێتە مایەی زیادکردنی گەشەی ئابووری نیشتیمانی (الهیئة العلیا للاصلاح الزراعي, 1965, ص9-10). لە ڕاستیدا دیاریکردنی ئەوپەڕی سنووری موڵکدارێتی لەگەڵ بارودۆخی موڵکدارێتی کوردستاندا گونجاو نەبووە, چونکە خاوەندارێتی (1000) دۆنم لە زەوی بەراودا لە ناوچەکانی ناوەڕاست و باشووری عێراقدا بەگوێرەی یاساکە بە موڵکدارێکی مامناوەند ئەژمارکراوە, ئەمە لەکاتێکدا لە کوردستان بەهۆی کەمی ڕووبەری زەوی بەراو بە موڵکدارێکی گەورە ئەژمارکراوە (محمد, 2010, ص218), بۆیە هەر لەکاتی ئامادەکردنی یاساکە و دوای دەرچوونیشی هەریەك لە حزبی شیوعی عێراق و پارتی دیموکراتی کوردستان پێشنیاری کەمکردنەوەی ڕادەی ئەوپەڕی موڵکدارێتییان کردووە (خەبات/ النضال, ع (326), 9/30/ 1960؛ زکی خیری, 9/20/ 1975).

بەگوێرەی مادەی (6) ی یاساکە لە ماوەی پێنج ساڵدا حکومەت لە ڕێگەی دەستەی باڵای چاکسازی کشتوکاڵییەوە دەستدەگرێ بەسەر ئەو زەوییە کشتوکاڵییەکانەی کە ڕووبەریان لە ڕادەی یاساکە زێترە, پێویستە لەسەر خاوەن زەوییەکە تا کۆتایی وەرزی کشتوکاڵی بەردەوام بێت لەسەر چاندن و بایەخدان بە بەروبوومی زەوییەکەی تا ئەو کاتەی دەستی بەسەردا دەگیرێت (الهیئة العلیا للاصلاح الزراعي, 1965, ص10-11). هەروەها یاساکە مافی قەرەبووکردنەوەی بە خاوەن زەوی دەستبەسەرداگیراو داوە, قەرەبووکردنەوەکەش بەگوێرەی جۆری زەوییەکە دەبێت, حکومەت لە ڕێگەی پێدانی قەواڵە (سندات) وە لە ماوەی (20) ساڵدا بەگوێرەی ئەندازەی بڕی قەرەبووەکە قەرەبووی خاوەنەکەی دەداتەوە (بڕوانە: مادەکانی (6, 7, 8) لە: الهیئة العلیا للاصلاح الزراعي, 1965, ص12-13), هەموو خاوەن زەوییەکی دەستبەسەرداگیراو بۆی هەبوو لە ماوەی (30) ڕۆژ لەڕۆژی دەرچوونی بڕیاری دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکەیەوە گازاندەی خۆی لە دادگای پێداچوونەوەی چاکسازی کشتوکاڵی (محكمة استئناف الاصلاح الزراعي) کە بە فەرمانی وەزیری داد لە هەموو لیواکاندا پێکهاتبوو, تۆمار بکات (الهیئة العلیا للاصلاح الزراعي, 1965, ص17).

بێگومان یاسای چاکسازی کشتوکاڵی هەنگاوێکی گرنگ بوو لە بواری ئابووری عێراقدا, بەڵام ئەم یاسایە تاڕادەیەکی زۆر پشتی بە یاساکانی چاکسازی لە وڵاتانی دیکە بەستبوو بەتایبەتی وڵاتی میسر (بڕوانە: کرم, 1972, ص47 وما بعدها؛ رحمة, 2000, ص27-44), بۆیە هەندێك تایبەتمەندێتی ناوخۆیی بەهەند وەرنەگرتبوو بەتایبەتی لە بواری جێبەجێکردندا, لە ئەنجامی ئەوەشدا ڕووبەڕووی چەندین گرفت بووەوە (الزبیدي, بغداد, 1979, ص305-306), لەوانەش کێشەی دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکان کە نەتواندرا پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنی زەویوزارەکان لەو ماوەیەی بۆی دیاریکرابوو جێبەجێ بکرێت, تەنانەت دوای تێپەڕبوونی (12) ساڵ واتە تا ساڵی 1970 تەنیا نزیکەی (41%) ی پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنی ئەو زەوییانە بەئەنجام گەیەندرا کە بەپێی یاساکە دەبوو دەستیان بەسەردا بگیرێت, لەلایەکی

دیکە دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاران دواکەوتنێکی زۆری بەخۆیەوە بینی, بە ئەندازەیەك تا ساڵی 1970 تەنیا (70%) ی زەوییە دەستبەسەرداگیراوەکان بەسەر جووتیاراندا دابەشکران (حبیب, 1976, ص121, 125). جگە لەمانە دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاران ڕێژەیەکی زۆر موڵکداریتی بچووکی لێکەوتەوە, بەمەش زەوییە کشتوکاڵییەکان بۆ پارچەی بچووکی بنەماڵەیی دابەشبوون, ئەمە بەبێ ئەوەی ڕەچاوی بارودۆخی تەکنەلۆجی و شێوەی بەرهەمهێنانی ئەو ناوچانە بکرێت (الداهري, 1970, ص252-253), بۆیە ژمارەیەکی زۆر لە جووتیاران بەهۆی پاڵپشتی نەکردنی مادی و تەکنەلۆجی حکومەت و سنوورداری توانا مادییەکانیان نەیانتوانی سوود لە زەوییەکان وەربگرن (مینتیشاشڤیلی, 2008, ل221؛ الثقافة الجدیدة, ع (4), تموز 1969, ص21).

1- موڵکداریتی زەوی لە هەولێر و دەستبەسەرداگرتنی زەوییەکان

لە کاتی دەرکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵییدا لە ساڵی 1958 ڕووبەری لیوای هەولێر (15683) کیلۆمەتر چوارگۆشە بووە کە دەکاتە (6273200) دۆنم, لەم ڕووبەرەدا (2397105) دۆنم موڵکداریتی و یەکەی کشتوکاڵی بووە کە دەکاتە (38,2%) ی ڕووبەری لیواکە. ڕووبەری زەوییە کشتوکاڵییەکانی لیوای هەولێر بەسەر (17626) موڵك و یەکەی کشتوکاڵی دابەشکرابوون, واتە تێکڕای (136) دۆنم بۆ هەر موڵکێك, گەورەترین تێکڕای ڕووبەری موڵکداریتی کشتوکاڵیش لە ناحیەی (هەولێر) ی سەر بە قەزای ناوەندی هەولێر بووە کە گەیشتووەتە (828) دۆنم, بچووکترین تێکڕای موڵکداریتی کشتوکاڵیش لە ناوەندی قەزای شەقڵاوە بووە, کە گەیشتووەتە (2,6) دۆنم زەوی (الجمهوریة العراقیة, 1961, ص61).

بە بەراورد لەگەڵ هەندێك لە لیواکانی باشوور و ناوەڕاستی عێراق باری موڵکداریتی لە هەولێردا باشتر بووە و موڵکداریتی بچووکی تێدا بڵاوبووە, بۆ نموونە تێکڕای قەبارەی ڕووبەری موڵکداریتی کشتوکاڵی لیوای هەولێر لە هەریەك لە تێکڕای قەبارەی ڕووبەری موڵکداریتی کشتوکاڵی لیواکانی (کوت و بەغدا و عەممارە و دیالە) کەمتر بووە, تەنانەت تێکڕای قەبارەی ڕووبەری موڵکداریتی کشتوکاڵی لیوای کوت (713,7) دۆنم بۆ هەر موڵکێك بووە, ئەمە لە کاتێکدا وەك لە پێشتردا ئاماژەمان پێدا لە هەولێر تێکڕای (136) دۆنم بۆ هەر موڵکێك بووە, واتە تێکڕای قەبارەی ڕووبەری موڵکداریتی کشتوکاڵی لە کوت زیتر لە پێنج هێندەی تێکڕای قەبارەی ڕووبەری موڵکداریتی کشتوکاڵی هەولێر بووە (الجمهوریة العراقیة, 1961, ص8).

لەگەڵ بەرپابوونی شۆڕشی چواردەی تەمموزی 1958 زۆربەی لایەن و چین و توێژەکانی هەولێر بەتایبەتیش جووتیاران لایەنگری خۆیان بۆ شۆڕشەکە و یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ڕاگەیاند (هەتاو, ژ (136), 20ی تەمموز 1958, ل1؛ خۆشناو, 2012, ل106-126), تەنانەت هەردوو کەسایەتی لیوای هەولێر پارێزەر مەسعود محەمەد (1919-2002) و پارێزەر جەوهەر عەزیز دزەیی (1946-2005) لە ئەندامانی لێژنەی دانانی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی بوون (محەمەد, 2016, ل513), بەڵام ئەوەی جێگەی لەسەر وەستانە زۆربەی ئەندامەکانی لێژنەکە بە دوو ئەندامەکەی هەولێریشەوە لە موڵکدارە گەورەکان بوون یا نزیك بوون لێیانەوە, هیچ یەکێکیان جووتیار نەبوون (بڕوانە: العاني, 2005, ص345). ئەمەش جۆرێك بووە لە نادادپەروەری و بە هەندوەرنەگرتنی بۆچوونی جووتیار لە بابەتێك کە بەر لە هەموو کەسێك پەیوەندی بە ئەمەوە هەیە و هەر تەنیا ئەمیش بە تەواوی لە ئێش و ژان و گرفتەکانی خۆی دەگات.

هەر لە دوای هەڵگیرسانی شۆڕشی چواردەی تەمموز و دەرکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی لە هەندێك ناوچەی لیوای هەولێر پێکداهەڵپژان و توندوتیژی لەنێوان جووتیاران و ئاغاکاندا سەریهەڵدا, لەم بارەیەوە هاوچەرخێکی ئەو سەردەمە بە وردی وەسفی بارودۆخەکەی کردووە کاتێ دەڵێ: "لە بچووکترین لادێ, شارۆچکە و شاردا ئەو گێرەشێوێنی و ئاژاوەیە دەبینرا, بەتایبەت ژیان لە لادێیەکان و پەیوەندی نێوان جووتیار و خاوەن موڵك و دەرەبەگەکاندا, گرتە و بردە و تێکهەڵدانێکی ئەوتۆی تێکەوتبوو, لە هەموو سنووری مرۆڤایەتی, یاسایی و کۆمەڵایەتی تێپەڕاندبوو, جووتیارەکان کەوتبوونە جموجۆڵ و ڕابوون, دەیانویست تۆڵەی چەوسانەوەی ئازار و ئەشکەنجەی سەدان ساڵیان لە ماوەیەکی کورتدا بکەنەوە" (ڕەسول, 1997, ل136). جگە لە ملنەدانی بەشێك لە ئاغا و موڵکدارەکان بۆ گۆڕانکارییەکانی سەردەمی نوێ ئەو هاندان و جۆش و خرۆشپێخستنی خەڵك لەلایەن حزبی شیوعییەوە لەدژی ئاغاکان ڕۆڵی لە سەرهەڵدانی ئەو

بارگرژیانەدا هەبوو (خۆشناو, 2012, ل125-126), بۆیە لە هەندێك شوێندا جووتیاران كەوتنە جموجۆڵ و خۆپیشاندان لەدژی ئاغاكان, لەم میانەیەدا لە تشرینی یەكەمی 1958 لە هەریر و باتاس جووتیاران خۆپیشاندانیان لەدژی ئاغاكان بەرپاكرد و شەڕی نێوان هەردوولای لێكەوتەوە, هەر لە هەمان ماوەدا لە شەقڵاوەش خۆپیشاندان ڕێكخرا و ئۆتۆمبێلی یەكێك لە بەگەكان سووتێندرا, لە هەندێك شوێنی دیكەی دەوروبەری شەقڵاوەش بارگرژییەكان كوژرا و بریندارێشیان لێكەوتەوە (هەریری, 2009, ل90-91). هەروەها لە ئەنجامی هەڕەشە و پەلاماردانیان ژمارەیەك لە ئاغاكانی ناوچەی كۆیە ناچاربوون شوێنەكانی خۆیان جێبهێڵن و ڕووبكەنە ناوچەكانی ڕانیە و پشدەر (دیدار لەگەڵ هەمین میكائیل نادر, 2017/7/26).

دوای دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتی چاكسازی كشتوكاڵی لە 3ی ئایاری 1959 لە لیوای هەولێر و دەستبەكاربوونی لێژنەكانی دەستبەسەرداگرتنی زەویوزارەكان, لەڕێگەی دوو لێژنەوە پرۆسەكە لە لیواكەدا ئەنجامدرا, سەرەتاش لە ناوەندی قەزای هەولێرەوە دەست بەسەر ژمارەیەك زەویوزاری موڵكدارەكاندا گیرا (دار الكتب والوثائق العراقية, 1959 /11/17). لەدوای دەستبەسەرداگرتنی زەوییەكان قەرەبووی موڵكدارەكان كراوەتەوە, بڕی قەرەبووكردنەوەكە لەسەر بنەمای بەپیتی زەوییەكە و ڕێژەی بارانبارینی بووە, هەروەها چەندەی ڕووبەری زەوییەكە فراوانتر بووبێت, قەرەبووی نرخی هەر دۆنمێك كەمتر بووەتەوە, بۆ نموونە لەكاتی قەرەبووكردنەوەی زەوییەكانی (حەمەد ئەحمەد پاشا دزەیی) كە یەكێك بوو لە ئاغاكانی هۆزی دزەیی لە گوندەكانی (دۆڵە بەكرە, هەمزە كۆر, گۆمەگرۆ, ترپەسپیان) كە دەكەونە دەشتی هەولێر ڕەچاوی ئەمانە كراوە, بەشێوەیەك قەرەبووی نرخی دۆنمێك زەوی لەنێوان (1) دینار و (500) فلس تا (3) دینار خەملێندراوە, كە ئەو كاتە نرخی (1) دیناری عێراقی بەرامبەر (2,8) دۆلاری ئەمریكی بووە (دار الكتب والوثائق العراقية, 1961 /11/15), لە هەندێ كاتیشدا نرخی خەملاندنەكە لەو نرخە زێتر دانراوە كە شایانی بووە وەك ئەوەی لە كاتی خەمڵاندنی زەوییەكانی نێوبراودا ڕوویداوە, كە پێدەچێ ئەمەش بە ئەنقەست ئەنجامدرابێت و بە ڕێككەوتنێكی نێوان موڵكدار و ئەو لێژنەیەی كە زەوییەكەی خەمڵاندووە كرابێت, بۆیە لە هەندێ كاتدا نرخی ئەو خەمڵاندنانە ڕەتكراوەتەوە و دووبارە لێژنەی بۆ دروستكراوە و بەپێی لێژنە نوێیەكە نرخی هەر دۆنمێك كەمتر بووە لە نرخی پێشوو (بڕوانە: دار الكتب والوثائق العراقية, 1960 /6/5). بەشێوەیەكی گشتی ڕووبەری زەوی دەستبەسەرداگیراوی حەمەد ئەحمەد پاشا (5867) دۆنم بووە و لە بەرامبەردا (9000) دیناری وەك قەرەبوو بۆ خەملێندراوە, (500) دیناری ئەم بڕە پارەیە نرخی ئەو خانوو و گەراج و كۆگایانە بووە كە لە زەوییەكانیدا بووە (دار الكتب والوثائق العراقية, 1960 /9/12).

پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنی زەوییەكان لە لیواكەدا بە گورج و گۆڵی و خێرایی بەڕێوەچووە, بەشێوەیەك لە ماوەی (3) ساڵدا 1958-1961 ڕووبەری (175644) دۆنم زەوی لە لیوای هەولێردا دەستی بەسەرداگیراوە, ئەمەش بە بەراورد لەگەڵ زۆربەی لیواكانی دیكەی عێراق زۆرترین ڕووبەری دەستبەسەرداگرتن بووە, بەشێوەیەك لەدوای هەر یەك لە لیواكانی موسڵ و دیالە و كوت و دیوانیە, هەولێر پێنجەمین لیوا بووە لە ڕێژەی زۆری دەستبەسەرداگرتنی زەوییەكان (الجمهورية العراقية, 1962, ص6). ئەمەش لەلایەك بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كە هەولێر زێتر ئامادەیی تێدا بووە بۆ قبوڵكردنی بارودۆخی نوێ لە لیواكانی دیكە, بەتایبەتی دوای ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێر (دەربارەی ئەم ڕاپەڕینە بڕوانە: رسول, 2005, ص312-324؛ تەها, 2002, ل5-60) و بڵاوبوونەوەی هۆشیاری چینایەتی بارودۆخەكە لەباربوو بۆ گۆڕانكاری و چاكسازی كشتوكاڵی ((خۆشناو, 2012, ل124), لەلایەكی دیكە دەكرێ ئەمە ئاماژەیەك بێت بۆ گورج و گۆڵی لێژنەكانی دەستبەسەرداگرتن لە لیواكەدا كە كارەكانیان بە ڕێكوپێكی بە ئەنجام گەیاندووە.

بەشێوەیەكی گشتی لە لیوای هەولێردا لەنێوان ساڵانی 1958-1970 زەویوزاری (173) موڵكدار بەر یاسای چاكسازی كشتوكاڵی كەوتوون و ڕووبەری (456120) دۆنم زەوی لە لیواكەدا دەستی بەسەردا گیراوە و ڕووبەری (35622) دۆنمیش تا ئەو كاتە بڕیاری دەستبەسەرداگرتنی بۆ دەرنەچووە (الجمهورية العراقية, 1970, ص18). بەگوێرەی زانیارییە حكومییەكان ژمارەی موڵكدارەكانی لیوای هەولێر لە ساڵی 1958 (750) موڵكدار بووە (حكومەتی هەرێمی كوردستان, وەزارەتی كشتوكاڵ و ئاودێری, ئاماری بڵاونەكراوە), واتە ڕێژەی (77%) ی موڵكدارەكان بەر یاساكە نەكەوتوون, هۆكاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كە وەك لە پێشووتردا ئاماژەمان پێدا چونكە لە بنەڕەتدا لیوای هەولێر موڵكدارێتی بچووكی تێدابڵاوبووە, بۆیە یاساكە زۆربەی موڵكدارەكانی نەگرتووەتەوە, ئەگەر لە حاڵەتێكدا ڕادەی ئەوپەڕی موڵكدارێتی وەك لە مادەی یەكەمی یاساكەدا هاتووە (1000 دۆنم لە زەوی بەراو و 2000 دۆنم لە زەوی دێمەكار), لەم ڕادەیە كەمتر بووایە, بۆ نموونە نیوەی ئەمە بووایە (500 دۆنم لە زەوی بەراو و 1000 دۆنم لە زەوی دێمەكار) یاساكە

ژمارەیەکی زۆرتر لە موڵکدارەکانی دەگرتەوە و ژمارەیەکی زیاتریش لە جووتیاران لە وەرگرتنی زەوی سوودمەند دەبوون.

شیاوی ئاماژەپێدانە ژمارەیەك لە موڵکدارەکانی هەولێر بەتایبەتیش موڵکدارەکانی هۆزی دزەیی بەر لەوەی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی جێبەجێ بکرێت, زانیارییان دەربارەی سنووری ئەوپەڕی موڵکدارێتی پێگەیشتووە, بۆیە زەوییە کشتوکاڵییەکانیان بەسەر کوڕەکانی خۆیاندا دابەشکردووە و بەناویان کردوون, ئەمەش بۆ ئەوەی ڕووبەری زەوییەکانیان کەم بێتەوە و نەکەوێتە بەر یاساکە (دیدار لەگەڵ پ.د. ئەرسن موسا ڕەشید, 10/11/ 2017 ؛ دیدار لەگەڵ د. ئیسماعیل شوکر, 2017/7/11؛ دیدار لەگەڵ کامەران فارس ئاغا شێخ محەمەد ئەحمەد پاشا دزەیی, 3ی ئاداری 2018), بۆیە ئەمەش وایکردووە ژمارەیەکی دیکە لە موڵکدارەکان یاساکە نەیانگرێتەوە.

2. دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیارانی هەولێر

سەبارەت بە دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاراندا, بەپێی مادەی (11) ی یاساکە ئەو زەوییانەی دەستیان بەسەردا گیراوە لەگەڵ زەوییەکانی دیکەی موڵکی حکومەت بەسەر جووتیاراندا دابەش دەکرێن, بەشێوەیەك هەر یەکێکیان زەوییەکی بچووکی بەسەردا دابەش بکرێت کە لە زەوی بەراودا لە (30) دۆنم کەمتر نەبێ و لە (60) دۆنمیش زێتر نەبێ, لە زەوی دێمەکاردا لە (60) دۆنم کەمتر نەبێ و لە (120) دۆنم زێتر نەبێ, بەڵام بەبێ ئەوەی لەسەریان تاپۆ بکرێت, خاوەندارێتی مافی هەڵسوکەوتی بۆ حکومەت بێت, تەنیا بەکارهێنانی بۆ چاندن بە دەست جووتیار بێت, لە بەرامبەریشدا پێویستە ئەو جووتیارەی زەوییەکەی بەسەردا دابەش دەکرێ نرخی زەوییەکە و خەرجییەکانی چاکسازی کشتوکاڵی لە ماوەی (20) ساڵدا بەشێوەی قیستی ساڵانە لەگەڵ سووێکی ساڵانە بە ڕێژەی 3% بداتە حکومەت (الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, 1965, ص14-15).

دەکرێ بگوترێ تاڕادەیەك پشکی جووتیار لە زەوی بەراودا گونجاو بووە, چونکە لە بنەڕەتدا زەوی بەراو لە هەولێردا سنووردار بووە, بەڵام پشکی جووتیار لە زەوی دێمەکاردا کەم بووە, دەکرا ڕێژەی پشکی موڵکدارەکان کەمتر بکرێتەوە و بخرێتە سەر موڵکی جووتیاران. هەروەها دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاراندا لە بەرامبەر بڕێك پارە, جۆرێك لە نادادپەروەری پێوە دیارە, چونکە لە پێشتردا و بۆ ماوەی دەیان ساڵ زۆرێك لە موڵکدارەکان بەبێ ئەوەی مافی ڕەوای خۆیان بێت, ئەم زەوییانەیان بێ بەرامبەر بەکارهێناوە و کەڵکیان لێوەرگرتووە, لەو کاتەی کە لێشیان سەندراوەتەوە قەرەبوویان پێدراوە, کەچی دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاران بێ بەرامبەر نەبووە, بۆیە لانی کەم دەبوو هەمان مامەڵە لەگەڵ جووتیارەکاندا بکرێت, وەك چۆن پێشتر لەگەڵ موڵکدارەکاندا کراوە و بێ بەرامبەر زەوییان بەکارهێناوە.

گرنگترین قۆناغی جێبەجێکردنی یاساکە دابەشکردنی زەوی بووە بەسەر جووتیاراندا, تا سوود لە دەرامەتەکەی ببینن و ئاستی گوزەرانیان پێی بەرزبێتەوە, لە هەمان کاتیشدا ئاڵۆزترین قۆناغی جێبەجێکردنی یاساکە بووە (العلوان, 1961, ص221), لە ماوەی نێوان ساڵانی 1958-1961 (322) پارچە زەوی کە سەرجەمی ڕووبەرەکەیان (77466) دۆنم بوو, بەسەر جووتیارانی هەولێردا دابەشکراوە (الجمهورية العراقية, 1962, ص14). بۆ ئەم مەبەستەش لە 16ی تەممووزی 1961 بۆ یەکەم جار لە ئاهەنگێکی میللییدا لە هەولێر بە ئامادەبوونی موتەسەڕیفی هەولێر و ژمارەیەك جووتیاری ناوچەکە بەشێك لەم زەوییانە دابەشکران و ڕۆژی دواتریش بەشەکەی دیکە بەسەر جووتیاراندا دابەشکرا (الاصلاح الزراعي, ع (12), 1961, ص15). لە درێژەی پرۆسەی دابەشکردنی زەوییەکان لە ساڵی 1962 لە ناوچەی (قەراج) ی سەر بە قەزای مەخمور ڕووبەری (30200) دۆنم زەوی بەسەر جووتیاراندا دابەشکرا کە هەر یەکێکیان ڕووبەری (100) دۆنم زەوی پێدرا, لەگەڵ تەرخانکردنی چوار دۆنمی دیکە بەمەبەستی دروستکردنی خانووی جووتیار و ڕێگاوبان و لەوەڕگەی ئاژەڵ (دار الكتب والوثائق العراقية, 1962/5/28).

بەشێوەیەکی گشتی لەنێوان ساڵانی 1958-1970 ڕووبەری (276165) دۆنم زەوی بەسەر جووتیارانی لیوای هەولێر دابەشکراوە و (3221) جووتیار لێی سوودمەند بووە (الجمهورية العراقية, 1971, ص101). ئەو زەوییانەی کە دەستیان بەسەردا دەگیرا تا ئەو کاتەی دابەش دەکران, بۆ ماوەیەك حکومەت لەژێر ناوی کارگێڕی کاتی (الادارة المؤقتة) سەرپەرشتی ئەو زەوییانەی دەکرد, لەو ماوەیەدا زەوییەکانی بە کرێ دەدایە جووتیاران, بۆیە هەر لە هەمان ماوەی

پێشوودا (7227) جووتیار لە لیواکەدا گرێبەستیان لەگەڵ حکومەت کردووە و ڕووبەری (351404) دۆنم زەوییان لە کارگێری کاتی بەکرێ وەرگرتووە (مديرية التوجيه والنشر في وزارة الاصلاح الزراعي, 1962, ص15, 296).

3- کاریگەری ڕووداوەکانی شۆڕشی ئەیلولی 1961 لەسەر جێبەجێکردنی یاساکە

دوای سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلولی ساڵی 1961 لە کوردستانی عێراق یاساکە لە ناوچەکانی کوردستان لەوانەش لە لیوای هەولێردا لە ئاستێکی لاوازدا جێبەجێکرا (الكادر, ع (9), تموز 1971, ص91), چونکە لەلایەك حکومەتی عێراق هەوڵی بەدەستهێنانی پشتگیری ئاغا و دەرەبەگەکانی دەدا تا لەدژی شۆڕشی ئەیلول بەکاریان بهێنێت, بۆیە دواتر لە هەندێك لەوانە هێزی نانیزامی (جاش) ی پێکهێنا, لەلایەکی دیکە سەرکردایەتی شۆڕشی ئەیلولیش بۆ مسۆگەرکردنی لایەنگیری ئاغا و دەرەبەگەکان سستی نواند لە جێبەجێکردنی یاساکە و چاوپۆشیکرد لەو موڵکدارانەی کە لە نێو شۆڕشدا بوون (حبيب, 2005, ص352). تەنانەت یەکێك لە هۆکارەکانی بەرپابوونی شۆڕش و دەستپێکردنی شەڕ ئەوەبوو کە موڵکدارەکان بەهۆی جێبەجێکردنی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی هەڕەشەی لە دەستدانی زەویوزارەکانیان لەسەر بوو, بۆیە دژایەتی (عەبدولکەریم قاسم) یان ڕاگەیاند (البوتاني, 2001, ص86), بە پێچەوانەی لیوای سلێمانی کە بەشێك لەسەرۆك هۆز و موڵکدارەکانی ئەویّ لە دژی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی وەستانەوە, سەرۆك هۆز و موڵکدارەکانی هەولێر بەشێوەی ئاشکرا بەرهەڵستی یاساکەیان نەکرد, بەڵام کاتێ ئەو جوڵانەوەیەی کە لە دژی سیاسەتی عەبدولکەریم قاسم بەرفراوان بوو, بەتایبەتی دوای دژایەتی قاسم بۆ مافەکانی کورد و بۆردومانکردنی ناوچەکانی کوردستان و هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول, موڵکدار و سەرۆك هۆزەکان بوون بە دوو بەشەوە, بەشێکیان کە کەمینە بوون چوونە پاڵ شۆڕش, بەشەکەی دیکەیان کە زۆرینە بوون لەگەڵ حکومەتدا مانەوە (دیدار لەگەڵ کەریم ئەحمەد, 7/13/ 2017).

بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی بەڕێوەبەرایەتی چاکسازی کشتوکاڵی لە هەولێر, لێژنەکانی دابەشکردنی زەوی لە ماوەی شۆڕشی ئەیلولدا تەنیا لەو کاتانەدا کارەکانیان بەجێگەیاندووە کە ناوچەکە لەلایەن هێزەکانی سووپا یا جاشەکانەوە پارێزراو بوو بێت و هێزەکانی پێشمەرگەی تێدا نەبوو بێت (أرشيف محافظة أربيل, 6/26/ 1966), بەڵام سەرباری ئەوەش کاریگەری و بڕیارەکانی یاساکە لە لیواکەدا بەردەوام بوو, ئەو ناوچانەی کە دەسەڵاتی حکومەت تێیاندا نەمابوو و کەوتبوونە ژێر دەسەڵاتی شۆڕش, لەلایەن پێشمەرگەوە کارەکانیان جێبەجێ کراوە, یا لە هەندێ کاتدا هێزەکانی حزبی شیوعی عێراقی و پارتی دیموکراتی کوردستان چوونەتە نێو چەند ناوچەیەکی ژێر دەسەڵاتی حکومەت و زەوی موڵکدارەکانیان بەسەر جووتیاراندا دابەشکردووە, بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی نهێنی سەرکردایەتی فیرقەی (1) ی سووپای عێراقی کە لە 16ی تشرینی دووەمی 1966 دا نووسراوە, چەند بەرپرسێکی حزبی شیوعی لەو کاتەی کە لە گوندەکانی سەر بە ناحیەی قوشتەپە زەوییان بەسەر جووتیاراندا دابەشکردووە, لەلایەن هێزە ئەمنییەکانەوە دەستگیرکراون, هەروەها لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە کە هەریەك لە (محەمەدئەمین حاجی صادق) موڵکداری گوندی (گەزنە) و (سەعید حاجی عەزیز) موڵکداری گوندی (دۆستەپە) لە ناوچەکانی دەشتی هەولێر لەژێر چاودێری هێزەکانی پێشمەرگە زەوییەکانیان بەسەر جووتیاراندا دابەشکردووە, ئەمەش بۆ ئەوەی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی نەیانگرێتەوە (أرشيف محافظة اربيل, 11/16/ 1966), لە نووسراوێکدا دیکەدا کە لە 20ی شوباتی 1967 بەڕێوەبەرایەتی گشتی ئەمنی لیوای هەولێر ئاراستەی موتەسەڕیفی لیوای هەولێری کردووە ئاماژە بەوە کراوە کە پێشمەرگە لە بەشێك لە گوندەکانی دەشتی هەولێر و ڕەواندز و کۆیەدا زەوییان بەسەر جووتیاراندا دابەشکردووە (أرشيف محافظة أربيل, 2/20/ 1967), لەو شوێنانەی کە سەرکردایەتی شۆڕش زەوی دابەشکردووە, بەگوێرەی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی بووە, بۆ نموونە لە ناوچەکانی حاجی ئۆمەران و چۆمان لێژنەی دەستبەسەرداگرتن و دابەشکردنی زەوی کشتوکاڵی بەسەر جووتیاراندا پێکهاتووە و بەگوێرەی هەمان مادە و بڕگەکانی یاساکە کارەکانیان ڕایی کردووە (دیدار لەگەڵ محەمەد دەشتی, 2017/10/2), بەڵام زێتر دەستگیراوە بەسەر موڵکی ئەو موڵکدارانەی کە چووبوونە پاڵ حکومەت و لەدژی شۆڕش وەستابوونەوە, بۆیە زەوییەکانیان بەسەر جووتیاراندا دابەشکراوە (محمد, 2010, ص218), سەرباری کاریگەری ڕووداوەکانی شۆڕشی ئەیلول لەسەر یاسای چاکسازی کشتوکاڵی, بەڵام بەشێوەیەکی گشتی ئاغا و موڵکدارەکان نەیانتوانی جارێکی دیکە دەسەڵات و هەژموونی خۆیان وەك پێش شۆڕشی چواردەی تەممووز بگەڕێننەوە و جووتیاران لە زەوی بێبەش بکەن (دیدار لەگەڵ سەید کاکە, 7/16/ 2017, هەولێر). لە هەمووشی گرنگتر یاساکە کۆتایی بە سیستەمی پشکانە (محاصصة) هێنا کە شێوازێکی نیمچەدەرەبەگایەتی بوو لە کوردستان پەیڕەو دەکرا, (رسول, 2005, ص85؛ البياتي, 1990, ص36), بەپێی سیستەمەکە جووتیارەکە وەکو کرێگرتە یا کرێکاری کشتوکاڵی کاری لە زەوی موڵکدارەکەدا دەکرد و

بەشێکی کەم لە بەروبوومەکەی پێدەدرا, شێوەی دابەشکردنی داهات لەنێوان موڵکدار و جووتیار و چەندێتی بەشی جووتیارەکە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە و بەگوێرەی جۆری بەروبوومەکە جیاواز بووە, هەشت یەك (حەوت بەشی بەروبووم بۆ جووتیار و یەك بەشی بۆ موڵکدار) و دەیەك (نۆ بەش بۆ جووتیار و یەك بەش بۆ موڵکدار) لە دانەوێلە, لە هەولێر و زۆرێك ناوچەکانی دیکەی باشووری کوردستاندا بەر لە شۆڕشی چواردەی تەمموزی 1958 پەیڕەوکراوە (الحفيد, 1993, ص55؛ ئیدمۆندس, 2004, ل274؛ هی, 2010, ل71).

لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە سەرباری ئەوەی لە هەندێ شوێنی یاساکەدا ڕەچاوی بارودۆخی تایبەتی ناوچەکانی کوردستان بە هەولێریشەوە نەکراوە, بەڵام یاساکە کاریگەری ڕاستەوخۆی بۆ سەر باری موڵکداری هەولێر هەبووە, بایەخی یاساکە لەوەدابوو, بووە مایەی گۆڕانکاری لە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان, دەسەڵاتی موڵکدارەکانی کەمکردەوە و سنووری بۆ موڵکدارێتی ئەوان دانا, بۆ یەکەمین جار جووتیارانی کردە خاوەن زەوی, بۆیە لەجیاتی کارکردن لە زەوی موڵکدارەکان زەوییەکانی خۆیان وەبەرهێنا, بەمەش سیستەمی پشکانە کە لە پێشتردا تەواوی جووتیاران پابەندبوون پێیەوە بەرەو هەڵوەشانەوە چوو.

تەوەرەی دووەم/ یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ژمارە (117) ی ساڵی 1970

ئەم یاسایە وەکو یاسایەکی نوێی چاکسازی کشتوکاڵی لە ساڵی 1970 دەرچوو کە لە (50) مادە پێکهاتبوو (الوقائع العراقية, ع (1884),5/30/ 1970), یاساکە سنووری موڵکدارێتی لەچاو یاساکەی دیکەی چاکسازی کشتوکاڵی کەمتر کردەوە, بەمەش ڕووبەرێکی زێتر لە زەوی دەستی بەسەرداگیراو ژمارەیەکی زێتریش لە جووتیاران لە دابەشکردنی زەوی بەبێ بەرامبەر سوودمەندبوون, ئەمە لە کاتێکدا دابەشکردنی زەوی لە یاسای یەکەمی چاکسازی کشتوکاڵیدا بەرامبەر بڕێك پارە بوو, بۆیە لە یاسای دووەمدا زێتر بەرژەوەندی جووتیاران لەبەرچاو گیراوە. مەبەست لە دەرکردنی ئەم یاسایە ڕێکخستنی چالاکی کشتوکاڵی بوو لەسەر شێوەی هاوبەشەکی (اشتراكي) بەو پێیەی سۆسیالیزم لەو کاتەدا ئامانجی سەرەکی حزبی بەعس و دەسەڵات بوو (ابراهيم, 2004, ص64).

بەهۆی پێویستبوونی دەرکردنی یاسایەکی نوێی چاکسازی کشتوکاڵی تا کەموکوڕییەکانی یاساکەی پێشووتر پڕ بکاتەوە و زێتر لەگەڵ بارودۆخی کوردستاندا بگونجێت, یەکێك لە داواکارییەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان دەرکردنی ئەم یاسایە بوو (الحزب الديمقراطي الكوردستاني, 1979, ص20). هەروەها حزبی شیوعی عێراقیش دەرکردنی یاساکەی بە بەراود لەگەڵ یاسای پێشوو بە هەنگاوێك بەرەو پێشەوە ئەژمارکرد (سباهی, 2009, ص483).

1- کاریگەری یاساکە لەسەر بارودۆخی موڵکدارێتی زەوی لە هەولێر

یاسای دووەمی چاکسازی کشتوکاڵی کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر باری موڵکدارێتی پارێزگای هەولێر و پارێزگاکانی دیکەی کوردستان هەبوو, کاریگەرییەکەش هەردوو لایەنی ئەرێنی و نەرێنی لەخۆگرتبوو وەك دواتر لەمیانەی ڕوونکردنەوەی مادە و بڕگەکانی یاساکەدا دەردەکەوێت. بۆ دیاریکردنی ئەوپەڕی سنووری موڵکدارێتی بەپێتی زەوی و جۆری کشتوکاڵ و شێوەی ئاودێری کراوەتە پێوەر, مادەی (2) ی یاساکە هێڵی بارانبارینی کردووەتە بنچینەیەك بۆ ئەمە, ئەو هێڵەش تێکڕای بارانبارینی ساڵانەی (400) ملم بووە. بەشێوەیەك لە بڕگەی (أ) ی مادەی (2) دا لە زەوی دێمییدا مافی خاوەندارێتی ڕووبەری (2000) دۆنمی داوە بە کەسێك لەو زەوییە بێ پیتانەی کە کەوتوونەتە باشووری هێڵی بارانبارین, هەروەها خاوەندارێتی (1600) دۆنمی داوە لە زەوییە بەپیتەکانی هەمان ناوچە, بەڵام لە هەمان کاتدا مافی خاوەندارێتی ڕووبەری (1300) دۆنمی داوە لە زەوییە بێ پیتەکان و (1000) دۆنم لە زەوییە بەپیتەکانی کە کەوتوونەتە ناوچەی باکووری هێڵی بارانبارین (الوقائع العراقية, ع (1884), 5/30/ 1970), پارێزگاکانی باشووری کوردستان بە هەولێریشەوە لە چوارچێوەی ئەم ناوچەیەدا بوون, بۆیە لەسەر ئەم بنەمایە زەویوزاری پارێزگای هەولێر بە زەویوزاری بەپیت هەژمارکراوە, کە ئەمەش بنەمایەکی دروستی نەبووە, چونکە دیارە زەویوزارەکانی پارێزگاکە لەڕووی بەپیتییەوە هەموویان وەکو یەك نەبوون و مەرجیش نەبووە ڕادەی بارانبارینی ساڵانەیان بگاتە (400) ملم وەك ئەوەی لە پێناسەی هێڵی بارانباریندا هاتووە, لە ئەنجامیشدا مافی خاوەندارێتی ڕووبەری زەوی لە پارێزگاکەدا (600) دۆنم لە مافی خاوەندارێتی ڕووبەری زەوی پارێزگاکانی باشوور و ناوەڕاستی عێراقدا کەمتر بووە (محمد و قادر, 2007, ص146-148). بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم کەم کردنەوەیە لە بەرژەوەندی جووتیارانی هەولێردا بووە, چونکە سنووری موڵکدارێتی

خاوەن موڵکەکانی کەمترکردووەتەوە و لە بەرامبەریشدا ڕێژەی زەوی زیاتر دەستی بەسەرداگیراوە و بەسەر جووتیاراندا دابەشکراوە.

دەربارەی دیاریکردنی موڵکدارێتی لە زەوی بەراودا, لە بڕگەی (ب) ی هەمان مادەی پێشوودا سنووری موڵکدارێتی پارێزگاکانی باشووری کوردستان دیاریکراوە, بەشێوەیەك مافی خاوەندارێتی کەسێك (600) دۆنم بووە لە زەوییە بێ پیتەکانی کە بە دەست ئاو دەدرێن, واتە ئاودانی زەوییەکان لە ڕێگەی بیر و ناعورەکانەوە کە بەدەست ئاوەکەی لێ دەردەهێنن و ئاوی دەدەن, بەڵام لە زەوییە بەپیتەکان کە هەولێر لەم چوارچێوەیە دایە (400) دۆنم بووە, هەروەها مافی خاوەندارێتی (400) دۆنم بووە لەو زەوییە بێ پیتانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن, واتە ئەو زەوییانەی کە لە ڕێگەی جۆگەلە و ڕووبارەکانەوە ئاودەدرێن, بەڵام لە زەوییە بەپیتەکان (300) دۆنم بووە, هەروەها هەر لە هەمان بڕگەی پێشوودا بە چەند خاڵێك لەژێر ناوی (پارێزگاکانی باکوور) سنووری موڵکدارێتی لە پارێزگاکانی باشووری کوردستان لەسەر بنەمای جۆری بەروبوومی کشتوکاڵی دیاریکراوە بەم شێوەیەی خوارەوە:

1- (120) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی لۆکە و سەوزە.

2- (80) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی لۆکە و سەوزە.

3- (80) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی برنج.

4- (60) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی برنج.

5- (50) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی تووتن.

6- (40) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و تایبەتن بە چاندنی تووتن (الوقائع العراقیة, ع (1884), 1970 /5/30).

لەبەرئەوەی ڕووبەری زەوی کشتوکاڵی بەراو لە کوردستاندا کەم بووە بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق, بۆیە سەرکردایەتی سیاسی کورد داوای کەمکردنەوەی قەبارەی ئەوپەڕی موڵکدارێتی لە یاساکەدا کردووە, لەم چوارچێوەیەشدا لەکاتی ڕاوێژکردنی لەگەڵ سەرکردایەتی سیاسی کورد دەربارەی مادە و بڕگەکانی یاساکە, حکومەت پێشنیاری ئەوەی کردووە کە ئەوپەڕی موڵکدارێتی لەو زەوییە بەراوانەی کە تووتنیان لێ دەچێندرێت (60) دۆنم بێت, بەڵام پارتی دیموکراتی کوردستان پێشنیاری کردووە کە (30) دۆنم بێت, ئەمەش بۆ ئەوەی جۆرە هاوسەنگییەك لەنێوان زەوی کشتوکاڵی موڵکدار و جووتیاردا دروست ببێت, (الحزب الدیمقراطي الکوردستاني, 1979, ص27), مەبەست لەوەیە ئەو زەوییەی بەسەر جووتیارێکدا دابەشکراوە و تایبەت بووە بە چاندنی تووتن نزیکەی (10) دۆنم بووە, ئەمە لە کاتێکدا موڵکدار بۆی هەبوو خاوەندارێتی (60) دۆنم بکات.

لە بڕگەی (ج) ی هەمان مادەی پێشوودا ئەو ڕووبەرەی کە بە بێستانی دار خورما و دارودرەخت چێندراوە, لە ڕادەی ئەوپەڕی موڵکدارێتی هەڵاوێر کراوە, بەڵام بە مەرجێك تەمەنی دارەکان لە (5) ساڵ و ژمارەیان لە هەر دۆنمێك لە (40) دار کەمتر نەبێ و ژمارەی دارەبەردارەکانی نێویشی لە هەر دۆنمێکدا لە (20) دار کەمتر نەبێ. ئەوەی جێگەی سەرنجە لەم بڕگەیەدا تایبەتمەندێتی ناوچەکانی کوردستان بە هەولێریشەوە لەبەرچاو نەگیراوە, چونکە لە کوردستان ژمارەیەکی زۆر لە دارگوێز هەبووە, ئەوەی زانراویشە لەبەر چەندین هۆکاری فەسلەجی و ژینگەیی و جوگرافی ناتوانرێت (40) دارگوێز لە یەك دۆنمدا بچێندرێت, بەڵکو دەکرێت (25) دارگوێز لە دۆنمێکدا بچێندرێت, ئەوپەڕی چاندنیی لە زەوییەکی تەختدا دەگاتە (39) دار, وەك دارخورما درێژییەکەی ستوونی نییە و لق و پۆپی زۆرە, بۆیە ڕووبەری زیاتری دەوێت (محمد و قادر, 2007, ص162). لایەنێکی دیکەی نەرێنی یاساکە ئەوەبوو ڕێگەی بە دانیشتوانی شار دەدا ئەوانەی پیشەیان جووتیاری نەبووە کە پارێزگاری لە موڵکدارێتی زەوی کشتوکاڵی بکەن, بەتایبەتیش موڵکدارەکان کە خۆیان لە شارەکاندا نیشتەجێ دەبوون و لە ڕێگەی سەرکارەکانیانەوە کاروباری زەویوزارەکانیان بەڕێوەدەبرد (نوری, 1996, ص105).

لایەنێکی دیکەی پەیوەست بە موڵکدارێتییەوە کە لە مادە و بڕگەکانی نێو یاساکەدا ڕوونکراوەتەوە بریتییە لە بەکارهێنانی زەوی میری و بابەتی یەکلاکردنەوەی زەویوزارەکان, دەربارەی ڕێگەپێدان بۆ بەکارهێنانی زەوی میری, بەگوێرەی بڕگەی (1) ی مادەی (11) ی یاساکە هەر کەسێك ئەگەر پێی وابوو مافی هەڵسوکەوتکردنی لە زەوییەکی میرییدا هەیە, هەڵسوکەوتکردنەکەی بەگوێرەی مامەڵەی ناوخۆی کشتوکاڵی سەلمێندرا, کە بۆ ماوەی پێنج ساڵ بەر لە جێبەجێکردنی یاساکەدا زەوییەکەی بەکارهێناوە, ئەوە ئەو ڕووبەرەی بەپێی ڕادەی سنووری دیاریکراوی موڵکدارێتی لەسەر تاپۆ دەکرێ, بەڵام بەپێی بەندی (ب) ی بڕگەی (2) ی یاساکە ئەو کەسانە ناگرێتەوە کە پێشتر سوودمەندبوونە لە دابەشکردنی زەوی (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970), ئەمەش زێتر لە دژی بەرژەوەندی جووتیاران بووە و لە بەرژەوەندی موڵکدارەکاندا بووە, چونکە جووتیاران پێشتر زەوییان بەسەردا دابەشکراوە, بەمەش ئەوان ناگرێتەوە, ئەمە لە کاتێکدا بەپێی یاساکە هەموو ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە بەبێ بوونی هیچ قەواڵە (سند) ێك ئەم زەوییانەیان بەکارهێناوە, بەتایبەتیش موڵکدارەکان.

سەبارەت بە یەکلاکردنەوەی زەوییەکان, مادەی (12) ی یاساکە جەختی لە بەردەوامی یەکلاکردنەوەی زەوییەکان کردووەتەوە, کە پارێزگای هەولێریش بەهۆی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلولەوە تا ئەو کاتە بەشێکی زۆر لە زەوییەکانی یەکلانەکرابووەوە, تەنانەت تا ساڵی 1971 ڕێژەی (41,4%) ی زەویوزاری پارێزگای هەولێر یەکلانەکراوەتەوە و مافی خاوەندارێتی نەسەلمێندراوە (بڕوانە: الجمهورية العراقية, 1973, ص28) بەڵام لە بڕگەی (3) ی مادەی (13) ی یاساکەدا بۆ یەکلاکردنەوە و بەناوکردنی هەر پارچە زەوییەك مەرجی ئەوە دانراوە کە پێویستە بۆ ماوەی (10) ساڵ دارودرەختی تێدا چێندرابێ, ژمارەی دارەکانی نێویشی لە (40) دار لە هەر دۆنمێکدا کەمتر نەبێ (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970), بێگومان ئەم مەرجانەش لەگەڵ واقیعی کوردستان و لە نێویشیدا هەولێر گونجاو نەبووە, چونکە لە ئەنجامی بەرپابوونی شۆڕشی ئەیلول و دواتریش وێرانبوون و سووتانی گوندەکان و موڵك و ماڵی جووتیاران ئەستەم بوو ئەم مەرجانە جێبەجێ بکرێن (محمد و قادر, 2007, ص156), جگە لەمانەش دیاریکردنی (40) دار بۆ هەر دۆنمێك بۆ دارگوێز نەگونجاو بووە وەك لە پێشتردا ڕوونمان کردەوە, بۆیە دواتر بەپێی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش لە 19 ی تەممووزی 1972 ڕووداوەکانی شۆڕشی ئەیلول کرانە بیانوویێکی یاسایی بۆ پابەندنەبوون بە ناوەڕۆکی ئەم مادەیە (قادر و جامباز, 2013, ص72).

2- دەستبەسەرداگرتنی زەویوزارەکان و دابەشکردنی بەسەر جووتیاران

بەپێی مادەی (6) ی یاساکە ئەگەر ڕووبەری هەموو ئەو زەوییانەی کە لە سنووری موڵکدارێتی دیاریکراوی نێو یاساکەدا زێتر بوون, دەستیان بەسەردا دەگیرێت, بەگوێرەی بڕگەی (1) ی مادەی (8) ی یاساکەش تەنیا قەرەبووی نرخی دار و درەخت و ماتۆڕی ئاو و ئامێرە کشتوکاڵییەکانی نێو زەوییەکە دەدرێتەوە خاوەن زەوی دەستبەسەرداگیراو نەك قەرەبووی نرخی زەوییەکە (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970). بۆ جێبەجێکردنی پرۆسەی دەستبەسەرداگرتنیش بەڕێوەبەرایەتییەك لەژێر ناوی بەڕێوەبەرایەتی گشتی زەویوزار و دەستبەسەرداگرتن (مديرية الاراضي والاستيلاء العامة) دامەزرا کە سەرپەرشتی لێژنەکانی زەویوزار و دەستبەسەرداگرتنی پارێزگاکانی دەکرد, کە یەکێك لەو لێژنانەش لە پارێزگای هەولێر دانرا و کاروباری دەستبەسەرداگرتنی زەویوزارەکانی جێبەجێکرد (الداهري, 1970, ص285), بەشێوەیەکی گشتی لە ماوەی (5) ساڵدا (1970 - 1975) ڕووبەری ئەو زەوییانەی کە لە پارێزگای هەولێردا دەستییان بەسەرداگیراوە بریتی بووە لە (429952) دۆنم (الجمهورية العراقية, 1976, ص93), ئەمە لە کاتێکدا وەك لە پێشتر ئاماژەمان پێدا لە یاسای چاکسازی یەکەمدا لە ماوەی (12) ساڵدا ڕووبەری (4561120) دۆنم زەوی دەستی بەسەرداگیراوە, واتە پرۆسەی دەستبەسەرداگرتن لە یاسای چاکسازی دووەمدا کاراتر بووە. لەلایەکی دیکە لە کۆی (750) موڵکدار (290) موڵکدار ملکەچی ئەم یاسایە بوونە (حکومەتی هەرێمی کوردستان, وەزارەتی کشتوکاڵ و ئاودێری, ئاماری بڵاونەکراوە), ئەمە لە کاتێکدا لە یاسای یەکەمی چاکسازیدا تەنیا (73) موڵکدار ملکەچی یاساکە بوون, هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە یاسای دووەمی چاکسازی ڕووبەری موڵکدارێتی کەمتر کردەوە, بۆیەشە ژمارەیەکی زۆرتر لە موڵکدارەکانی گرتەوە.

یەکێك لە لایەنە گرنگەکانی یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ژمارە (117) ی ساڵی 1970 دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاران و بەناوکردنیان بوو بەبێ بەرامبەر, جگە لە دابەشکردنی تاکەکەسی دابەشکردنی بەکۆمەڵیش لە یاساکەدا هەبوو, زۆربەی زەوییەکانی کوردستانیش بەشێوەی بە کۆمەڵ بەسەر جووتیاران دابەشکران (پارتی دیموکراتی کوردستان, 1996, ل36), بەپێی مادەی (6) یاساکە هەر جووتیارێکی کوردستان بە هەولێریشەوە لە زەوی دێمییدا (100) دۆنم زەوی بەسەردا دابەشکراوە, زەوی بەراویش لە چوارچێوەی ئەم سنوورەی خوارەوەدا بەسەر جووتیارانی کوردستان بە هەولێریشەوە دابەشکراوە:

1- (30) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن.

2- (12) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و لۆکە و سەوزەی تێدا دەچێندرێت.

3- (8) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و (6) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و برنجیان تێدا دەچێندرێت.

4- (5) دۆنم لەو زەوییانەی کە بە دەست ئاو دەدرێن و (4) دۆنم لەو زەوییانەی کە بەشێوەی بەراو ئاو دەدرێن و تووتنیان تێدا دەچێندرێت. جگە لە جووتیارانی ناو عێراق بەپێی برگەی (أ) ی مادەی (18) ئەنجومەنی باڵای کشتوکاڵی (المجلس الزراعي الاعلى) بۆی هەیە زەوی بەسەر هاوڵاتییانی وڵاتانی عەرەبی دانیشتووی عێراقدا دابەش بکات, لەلایەکی دیکە بەپێی برگەی (د) ی هەمان مادە ئەنجومەنی باڵای کشتوکاڵی بۆی هەیە لەکاتی دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاراندا ڕەچاوی بارودۆخی نێوخۆی وڵات بکات و لە هەر شوێنێك بە باشی بزانێت زەوی بەسەر جووتیاراندا دابەش بکات, ئەمە بەبێ لەبەرچاوگرتنی شوێنی نیشتەجێبوونی جووتیاران (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970), بەگوێرەی مادەی (23) ی یاساکە هەموو ئەو زەوییانەی بەسەر جووتیاراندا دابەش دەکرێن دوای (5) ساڵ لە وەرگرتنیان لەسەریان تاپۆ دەکرێت, بەڵام بۆ هێنانەدی ئەمە لە مادەی (24) دا چەند مەرجێك دانراوە, وەك ئەوەی پێویستە زەوییەکە دابچێنێ و ئاستی بەرهەمهێنانی کەم نەکاتەوە و جووتیار لە شوێنی دابەشکردنی زەوییەکەی نیشتەجێ بێت, وە نابێ موڵکدارێتی ئەو زەوییەی بەسەریدا دابەشکراوە بیگوازێتەوە بۆ کەسێکی دیکە (الوقائع العراقية, ع (1884), 30/5/ 1970). بەشێوەیەکی گشتی لە ماوەی نێوان ساڵانی (1970-1975) بە هەردوو جۆری زەوی دێمی و بەراو ڕووبەری (241648) دۆنم بەسەر جووتیارانی هەولێردا دابەشکراوە, (5298) جووتیاریش لێی سوودمەندبوونە (الجمهورية العراقية, 1976, ص95), ئەمە لە کاتێکدا وەك لە پێشتردا ئاماژەمان پێدا لە یاسای چاکسازی یەکەمدا لە ماوەی (12) ساڵدا (276165) دۆنم زەوی بەسەر جووتیاراندا دابەشکراوە و (3321) جووتیار لێی سوودمەندبوون. هەرچەندە نەتوندراوە برگە و مادەکانی نێو یاساکە بە تەواوی جێبەجێ بکرێت, چونکە لەلایەك حکومەت لەلایەکی دیکە بەشێك لە سەرکردایەتی سیاسی کورد ئەوەندەی بە تەنگ وەدەستهێنانی لایەنگری و پشتگیری سیاسی دەرەبەگەکان بوون, ئەوەندە لە خەمی چاکسازی کشتوکاڵی و مافی جووتیاران نەبوون (الحزب الديمقراطي الكوردستاني, 1979, ص20), بەڵام وێڕای ئەو کۆسپ و تەگەرانە یاسای دووەمی چاکسازی کشتوکاڵی لەڕووی چەندێتی دابەشکردنی زەوی و ژمارەی سوودمەندبوونی جووتیاران لە یاسای یەکەمی چاکسازی کشتوکاڵیدا بۆ هەولێر باشتر بووە.

ئەنجام:

1- یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 یەکێك بوو لە بەرهەمەکانی شۆڕشی چواردەی تەمموزی 1958لە عێراقدا, کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر باری موڵکدارێتی و کشتوکاڵی لیوا (پارێزگا) ی هەولێر هەبوو, بووە مایەی لاوازبوونی دەسەڵات و هەژموونی موڵکدارە گەورەکان و ئاغاکان, کە بۆ ماوەی چەندین ساڵ جووتیارانیان چەوساندبووەوە و دەستیان بەسەر ژمارەیەکی بەفراوانی زەوی کشتوکاڵی داگرتبوو, ئەمە بەبێ ئەوەی مافی ڕەوای خۆیان بێت.

2- یاساکە گۆڕانکارییەکی ریشەیی لە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێناندا ئەنجامدا, پێشتر بەگوێرەی سیستەمی پشکانە جووتیاران بەشێکی کەم لە داهاتی کشتوکاڵیان دەست دەکەوت و بەشی زۆری داهاتەکە بۆ دەرەبەگ و موڵکدارەکان بوو, بەڵام دوای جێبەجێکردنی یاساکە جووتیاران خۆیان بوونە خاوەنی زەوی و زەوییەکانیان بۆ بەرژەوەندی خۆیان وەبەرهێنا.

3- لە یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1970 ڕادەی ئەوپەڕی موڵکداریتی بە بەراورد لەگەڵ یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 کەمترکرایەوە, بۆیە ژمارەیەکی زیاتر لە زەوی کشتوکاڵی لە پارێزگای هەولێر دەستی بەسەرداگیرا و ژمارەیەکی زۆرتریش لە جووتیاران لە وەرگرتنی زەوی سوودمەندبوون.

4- ئەگەر لە گۆشەنیگایەکی ئابووری-کۆمەڵایەتییەوە سەیری هەردوو یاسای چاکسازی کشتوکاڵی ساڵی 1958 و 1970 بکەین ژمارەیەکی بەرچاو لە جووتیار و خێزانە هەژارەکان سوودمەندبوون و باری گوزەرانیان باشتر بووە, بێگومان ئەمەش پەرەسەندنێکی گرنگی ئابووری و کۆمەڵایەتی بووە لە هەولێر, بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی هاوکارینەکردنی پێویستی جووتیاران لەلایەن حکومەتەوە بەشێکیان بەهۆی هەژاری و کەمدەرامەتییەوە نەیانتوانی زەوییەکانیان وەبەربهێنن, ئەمەش لە کۆتاییدا کەمبوونەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی لێکەوتەوە.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم/ بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکان:

- دار الكتب والوثائق العراقية, وزارة الاصلاح الزراعي, مديرية الاستيلاء والتقدير العامة, رقم الملف:4207001/39, الموضوع: احمد باشا حسين اغا, العدد: 35078, 11/17/ 1959.

- دار الكتب والوثائق العراقية, الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, السكرتارية العامة, العنوان: تقدير اراضي حمد احمد باشا, العدد:1029, 6/5/ 1960.

- دار الكتب والوثائق العراقية, وزارة الاصلاح الزراعي, مديرية الاستيلاء والتقدير العامة, رئاسة لجنة التقدير في اربيل, العنوان: تقدير اراضي حمد احمد باشا, العدد:1029, 9/12/ 1960.

- دار الكتب والوثائق العراقية, وزارة الاصلاح الزراعي, مديرية التوزيع العامة, الامور الفنية, الموضوع: مذكرة بشأن توزيع اراضي منطقة قراج ضمن قضاء مخمور-لواء اربيل- على الفلاحين, العدد: 352, رقم الملف: 401/ 520700, 1962/5/28.

- أرشيف محافظة أربيل, وزارة الاصلاح الزراعى, مديرية الاصلاح الزراعي في اربيل, القلم السري, الموضوع: مباشرة لجان البحث بناحيتي قوشتبة و كوير ضمن لواء اربيل, العدد/ 45, 6/26/ 1966.

- أرشيف محافظة أربيل, قيادة الفرقة الاولى, الاركان العامة, سري للغاية, الموضوع: تأييد معلومات, الرقم: 2769, 11/16/ 1966.

- أرشيف محافظة أربيل, الامن العامة, مديرية امن لواء اربيل, القلم السري, رقم الاضبارة: 87, الموضوع: الوضع فى منطقة لواء اربيل, العدد (151), 2/20/ 1967.

دووەم/ چاپکراوە حکومی و حزبییەکان:

- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, دائرة الاحصاء المركزي, نتائج الاحصاء الزراعي والحيواني في العراق لسنة 1958-1959, مطبعة الحكومة, بغداد, 1961.

- الجمهورية العراقية, لجنة الاحتفالات بالذكرى الثالثة لقانون الاصلاح الزراعي, مطبعة المساحة, بغداد, 1962.

- مديرية التوجيه والنشر فى وزارة الاصلاح الزراعي, الاصلاح الزراعي فى اعوامه الثلاثة, شركة التجارة والطباعة, بغداد, 1962.

- الهيئة العليا للاصلاح الزراعي, قوانين الاصلاح الزراعي / قانون الاصلاح الزراعي رقم 30 لسنة 1958 وتعديلاته والانظمة والتعلميات والبيانات الصادرة بموجبه والقوانين ذات العلاقة به, مطبعة العاني, بغداد, 1965.

- الجمهورية العراقية, وزارة الزراعة, مديرية الديوان العامة, دليل القطاع الزراعي فى العراق لعامي 1968-1969, مطبعة وزارة الزراعة, بغداد, 1970.

- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, الجهاز المركزي للاحصاء, المجموعة الاحصائية السنوية 1970, مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء, بغداد, 1971.

- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, الجهاز المركزي للاحصاء, نتائج التعداد الزراعي العام لسنة 1971, ج1, مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء, بغداد, 1973.

- الجمهورية العراقية, وزارة التخطيط, الجهاز المركزي للاحصاء, المجموعة الاحصائية السنوية 1975, مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء, بغداد, 1976.

- حكومەتی هەرێمی كوردستان, وەزارەتی كشتوكاڵ و ئاودێری, هۆبەی زەویوزار, ناوی ئەو موڵكدارانەی ملكەچن بۆ یاساكانی چاكسازی كشتوكاڵی لە پارێزگای هەولێر لەنێوان ساڵانی 1958-1975, ئاماری بڵاونەكراوە.

- الحزب الديمقراطي الكوردستاني, طريق الحركة التحررية الكردية, التقرير السياسي المصادق عليه من قبل كونفراس الحزب المنعقد فى اب 1976 وقد اقره المؤتمر التاسع للحزب الديمقراطي الكردستاني المنعقد فى تشرين الثاني 1979, د.م, د.س.

- پارتی دیموكراتی كوردستان, مەكتەبی سیاسی, مەكتەبی ناوەندیی دیراسات و توێژینەوە, كێشەی زەوی و واقیعی كشتوكاڵ لە كوردستانی عێراق دا, ب, ش, 1996.

سێیەم/ یاداشت و بیرەوەرییەكان:

- رەسول, فاتح, لە كاروانێكی دوورودرێژدا "كورتەی خەبات و ئەزموونی پەنجا ساڵ", ستۆكهۆڵم, 1997.

- محەمەد, مەسعود, گەشتی ژیانم, چاپخانەی ڕۆژهەڵات, هەولێر, 2016.

- هەریری, نەجمەدین مامۆ, بیرەوەرییەكانی نەجمەدین مامۆ هەریری, پێداچوونەوەی: سلێمان شێخ محەمەد, ب1, چاپخانەی ڕۆژهەڵات, هەولێر, 2009.

چوارەم/ دیدارەكان:

- دیدار لەگەڵ ئازاد جەوهەر عەزیز دزەیی, 3/4/ 2018, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1948 لە كۆیە لەدایك بووە, لە ساڵی 1970 كۆلێژی سەربازی لە بەغدا تەواوكردووە, لە ساڵی 1974 پەیوەندی بە شۆڕشی ئەیلولەوە كردووە, لە سەرەتای هەشتاكانەوە تا ئێستا خەریكی كاری بازرگانییە و لە هەولێر دادەنیشێت.

- دیدار لەگەڵ پ.د. ئەرسن موسا ڕەشید, 11/10/ 2017, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1955 لە شاری هەولێر لەدایك بووە, بڕوانامەی دكتۆرای لە مێژووی ئیسلامی لە زانكۆی ئەدنبەرە بەدەستهێناوە, یەكەمین سەرۆكی كۆمەڵەی ڕۆشنبیری مێژوویی كوردستان بووە, ماوەی چەندین ساڵ سەرۆكی بەشی مێژوو بووە لە كۆلێژی ئەدەبیات-زانكۆی سەڵاحەدین, ئێستا مامۆستایە لە هەمان كۆلێژ و لە هەولێر نیشتەجێیە.

- دیدار لەگەڵ د. ئیسماعیل شوكر, 2017/7/11, هەولێر. دیدار لەگەڵ د. ئیسماعیل شوكر, 2017/7/11, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1952 لە بنەماڵەیەكی جووتیار لە هەولێر لە دایك بووە, خوێندنی ناوەندی و ئامادەیی لە هەولێر تەواو كردووە, لە ساڵی 1976-1977 لە بەغدا خوێندنی زانكۆی تەواو كردووە, لە ساڵی 1990 بڕوانامەی ماستەر و لە ساڵی 1999 بڕوانامەی دكتۆرای لە مێژوو لەبارەی هەولێر بەدەستهێناوە, ئێستا پەرلەمانتاری خانەنیشنە و لە هەولێر نیشتەجێیە.

- دیدار لەگەڵ سەید کاکە, 2017 /7/16, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1932 لە گوندی (مورتکە) ی گەورە لە هەولێر لە دایك بووە, لە سەرەتای پەنجاکانەوە کاری جووتیاری کردووە, لە شۆڕشی ئەیلولدا یەکێك بووە لە فەرماندە سەربازییەکان و ڕۆڵی بەرچاوی هەبووە, ئێستا خانەنشینی سەربازییە و لە هەولێر دادەنیشێت.

- دیدار لەگەڵ کەریم ئەحمەد, 2017 /7/13, کۆیە. نێوبراو لە ساڵی 1922 لە خێزانێکی جووتیار لە گوندی (کەسنەزان) لە هەولێر لەدایك بووە, خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە هەولێر تەواو کردووە, لە ساڵی 1944 پەیوەندی بە ڕیزەکانی حزبی شیوعی عێراقییەوە کردووە و لە ساڵی 1953 بووەتە سکرتێری حزب, لە 1962-1992 ئەندامی مەکتەبی سیاسی حزب بووە. ئێستا لە قەزای کۆیە نیشەجێیە.

- دیدار لەگەڵ محەمەد دەشتی, 2017/10/2, هەولێر. نێوبراو لە ساڵی 1947 لە گوندی (دارەبەن) لە هەولێر لە دایك بووە, لە ساڵی 1969-1970 ئامادەیی کشتوکاڵی لە هەولێر تەواو کردووە, لە ساڵی 1971 وەکو چاودێری کشتوکاڵی لە کۆمەڵە جووتیارییەکان لە بارزان دامەزراوە, لە ساڵی (2003)ەوە تاوەکو ئێستا بەرپرسی لقی پارێزگای هەولێری (یەکێتی جووتیارانی کوردستان) ە, لە شاری هەولێر ژیان بەسەر دەبات.

- دیدار لەگەڵ هەمین میکائیل نادر, 2017 /7/26, هەولێر-کەسنەزان. نێوبراو لە ساڵی 1933 لە گوندی گۆمەتاڵ لە هەولێر لەدایك بووە, لەکاتی هەڵگیرسانی شۆڕشی 14ی تەمووزی 1958 لە گوندەکەی خۆیان لەگەڵ هاوسەرەکەی (عوسمان ئیسماعیل نادر) خەریکی کشتوکاڵکردن و ئاژەڵداری بووە و شایەتحاڵی ڕووداوەکانی دوای شۆڕش بووە لە ناوچەکانی دەشتی کۆیە, ئێستا لە هەولێر/ناحیەی کەسنەزان ژیان بەسەردەبات.

- دیدار لەگەڵ کامەران فارس محەمەد ئەحمەد پاشا دزەیی, 3ی ئاداری 2018. نێوبراو لە ساڵی 1956 لە شاری هەولێر لەدایك بووە, لە ساڵی 1982 بڕوانامەی ماستەری لە ئەندازیاری شارستانی بەدەستهێناوە, ئێستا لە شاری لەندەن لە بریتانیا ژیان بەسەردەبات.

پێنجەم/ نامە و تێزە زانستییەکان:

- ابراهیم, ابراهیم حربي, سیاسة الاصلاح الزراعي فی العراق فی تطویر القطاع الزراعي فی الفترة 1968- 1990, رسالة ماجستیر غیر منشورة, المعهد العالی للدراسات السیاسیة والدولیة, الجامعة المستنصریة, 2004.

- البیاتي, علي خلیل, الاوضاع الاقتصادیة في العراق 1932-1939, رسالة ماجستیر غیر منشورة, کلیة الاداب, جامعة بغداد, 1990.

- نوري, الان ممتاز, مشکلات الملکیة الزراعیة ودورها فی اعاقة التنمیة الزراعیة في اقلیم کوردستان العراق للسنوات 1991-1995/ محافظة السلیمانیة نموذجا, رسالة ماجستیر غیر منشورة, کلیة الادارة والاقتصاد, جامعة صلاح الدین, 1996.

شەشەم/ کتێبەکان:

1- بە زمانی عەرەبی:

- بادی, مێڤان عارف, الحرکة القومیة الکوردیة التحرریة في کوردستان العراق 1958-1963, مطبعة وزارة التربیة, اربیل, 2005.

حبیب, کاظم, دراسات فی الاصلاح والتعاون الزراعي الانتاجي, الجامعة المستنصریة, بغداد, 1976.

حبیب, کاظم, لمحات من نضال حرکة التحرر الوطني للشعب الکردي في کردستان العراق, دار ئاراس للطباعة والنشر, اربیل, 2005.

- الحفيد, صلاح الدين محمد, الوضع الاقتصادي في كردستان العراق وأهم مشاكله, ج2/ اقتصاديات محافظة اربيل, مطبعة السليمانية, 1993, ص55.

- الداهري, عبدالوهاب مطر, اقتصاديات الاصلاح الزراعي, مطبعة العاني, بغداد, 1970.

- رحمة, منى, السياسات الزراعية في البلدان العربية, مركز دراسات الوحدة العربية, بيروت, 2000.

- رسول, اسماعيل شكر, أربيل/ دراسة تأريخية في دورها الفكري والسياسي 1939-1958, مطبعة بينايى, السليمانية, 2005.

- الزبيدي, ليث عبدالحسين جواد, ثورة 14 تموز 1958 في العراق, دار الحرية للطباعة, بغداد, 1979.

- سباهي, عزيز, مواقف من المسألة الزراعية في العراق, دار الرواد المزدهرة للطباعة والنشر والتوزيع والاعلان, بغداد, 2009.

- شريف, طارق ابراهيم, شخصيات تتذكر, مطبعة الثقافة والشباب, اربيل, 1988.

- العاني, نورى عبدالحميد و الحربي, علاء جاسم محمد, تاريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوري 1958-1968, ج1, ط2, بيت الحكمة, بغداد, 2005.

- العاهري, راهي مزهر, مسعود محمد ودوره السياسى في العراق 1919-1968 دراسة تاريخية, مراجعة و تقديم: د. كمال مظهر أحمد, مطبعة دار الحوراء, بغداد, 2008.

- العلوان, عبد الصاحب, دراسات فى الاصلاح الزراعي, مطبعة الاسواق التجارية, بغداد, 1961.

- قادر, جبار و جامباز, طارق, قرارات مجلس قيادة الثورة المنحل الخاصة بالكورد وكوردستان, مطبعة الحاج هاشم, اربيل, 2013.

- كرم, عبدالواحد, في الاصلاح الزراعي / دراسة مقارنة لقوانين الاصلاح الزراعي في العراق وسورية ومصر, مطبعة الاداب, النجف, 1972.

- محمد, شيرزاد زكريا, مجلس قيادة الثورة في كوردستان-العراق 1964-1970 دراسة تاريخية سياسية عامة, تقديم ومراجعة: د. عبدالفتاح على البوتاني, مطبعة جامعة دهوك, دهوك, 2010.

- وادي العطية, عبدالحسين, الاصلاح الزراعي في العراق والتنمية الاقتصادية, مطبعة المعارف, بغداد, 1965.

2- به زمانی کوردی:

- ئیدمۆندس, سیسیل جۆن, کورد تورك عەرەب, و: حامید گەوهەری, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس, هەولێر, 2004.

- بارزانی, مسعود, بارزانی و بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد, بەرگی سێیەم/ بەشی یەکەم شۆڕشی ئەیلول 1961-1975, چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە, هەولێر, 2004.

- تەها, حەسەن, ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێری ساڵی 1953 وەك خۆی, ساغکردنەوەی: لێژنەیەکی تایبەت, هەولێر, 2002.

- خۆشناو, شوان محەمەد ئەمین تەها, هەولێر لەنێوان ساڵانی (1958-1963) لێکۆڵینەوەیەکە لە بارودۆخی سیاسی, چاپخانەی ڕۆژهەڵات, هەولێر, 2012.

- غەفور, عەبدوڵڵا, فەرهەنگی جوگرافیایی هەولێر, چاپخانەی حاجی هاشم, هەولێر, 2015.

- مینتێشاشڤیلی, ا. م., کورد/ کورتەی پێوەندی کۆمەڵایەتی - ئابووری, ڕۆشنبیری و گوزەران, وەرگێرانی: پ.د. عیزەدین مستەفا رەسووڵ, چ2, چاپخانەی خانی, دهۆك, 2008.

- هی, دبلیۆ ئاڕ, دوو ساڵ لە کوردستان, و: لوقمان باپیر, دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژهەڵات, هەولێر, 2010.

شەشەم/ وتار و لێکۆڵینەوەکان:

- خیری, زکی, چەند مەسەلەیەك دەربارەی چارەسەکردنی کشتوکاڵ, بیری نوێ (ڕۆژنامە), ژ (158), 20/9/ 1975.

- محمد, عبدالملك یونس و قادر, انور عمر, ملاحظات حول قانون الاصلاح الزراعي رقم 117 لسنة 1970 (النافذ) وتأثیره على الزراعة في اقلیم کوردستان العراق, تەرازوو/ القسم العربي (المجلة), ع (31), 2007.

حەوتەم/ گۆڤار و ڕۆژنامەکان:

1- ڕۆژنامەکان:

- خەبات/ النضال, بغداد, ع (326), السنة الثانیة, 30/9/ 1960.

- الوقائع العراقیة, بغداد, ع (44), السنة الاولى, 30/9/ 1958.

- الوقائع العراقیة, ع (1884), 30/5/ 1970.

- هاوکاری, بەغدا, ژ (110), 1ی نیسانی 1972.

2- گۆڤارەکان:

- الاصلاح الزراعي, بغداد, ع (12), السنة الاولى, 1961.

- الثقافة الجدیدة, بغداد, ع (4), تموز 1969.

- الکادر, ع (9), تموز 1971.

- هەتاو, هەولێر, ژ (136), 20ی تەمموز 1958.

References

1. Unpublished Documents:

Iraqi National Library Archives, Ministry of Agrarian Reform, Directorate of Seizure and General Estimation, File No: 39-4207001, Subject: Ahmed Pasha Husein Agha, No: 35078, 17/11/1959.

Iraqi National Library Archives, Supreme Commission for Agrarian Reform, General Secretariat, Subject: Estimation the Lands of Hamad Ahmed Pasha, No: 1029, 5/6/1960.

Iraqi National Library Archives, Ministry of Agrarian Reform, Directorate of Seizure and General Estimation,the Presidency of Estimation Committee in Erbil, Subject: Estimate the Lands of Hamad Ahmed Pasha, No: 1029, 12/9/1960.

Iraqi National Library Archives, Ministry of Agrarian Reform, Directorate of General Distribution, Subject: Distribution the Lands of Qaraj Area within the Makhmour district – the Liwa of Erbil - on the Farmers, No: 401-520700, 28/5/1962.

Erbil Governorate Archive, Ministry of Agrarian Reform, Directorate of Agrarian Reform in Erbil, The Secret Office, Subject: Commencment of the Work of Research Committees in Qushtaba and Guer districts within the Erbil Liwa, No: 45, 26/6/1966.

Erbil Governorate Archive, Command of the First Division, General Staff, Secret, Subject: Information Support, No: 2769, 16/11/1966.

Erbil Governorate Archive, Public Security, Directorate of Erbil Liwa Security, The Secret Office, Subject: Situation in the area of the Erbil Liwa, No: 151, 20/2/1967.

2. Government and Political Parties publications:

Republic of Iraq, Ministry of Planing, Central Statistics Department, Results of agricultural and animal statistics in Iraq 1958-1959, Baghdad, 1961.

Repablic of Iraq, Committee for Celebrations of the Third Anniversary of the Law of Agrarian Reform, Al-Messaha Press, Baghdad, 1962.

Directorate of Guidance and Publishing in the Ministry of Agrarian Reform, Agrarian Reform in its Three Years, Trade and Printing Company, Baghdad, 1962.

Supreme Commission for Agrarian Reform, Agrarian Reform Laws / Agrarian Reform Law No. 30 of 1958 and its Amendments, and the regulations, instructions, statements issued thereunder and related laws, Al-Ani Press, Baghdad, 1965.

The Republic of Iraq, Ministry of Agriculture, Directorate of the General Office, Guide to the agricultural sector in Iraq for the years 1968-1969, Ministry of Agriculture Press, Baghdad, 1970.

Republic of Iraq, Ministry of Planing, Central Statistical Organization, Annual Abstract of Statics 1970, Central Statical Organazation Press, Baghdad, 1971.

Republic of Iraq, Ministry of Planing, Central Statistical Organization, Results of 1971 Census of Agriculture, Part I, Central Statical Organazation Press, Baghdad, 1973.

Republic of Iraq, Ministry of Planing, Central Statistical Organization, Annual Abstract of Statics 1975, Central Statical Organazation Press, Baghdad, 1976.

Kurdistan Regional Government, Ministry of Agriculture and Irrigation, Names of land owners subject to the laws of Agrarian Reform in the Governorate of Erbil between the years 1958-1975, unpublished statistic.

Kurdistan Democratic Party, the Kurdish Liberation Movement, the political report ratified by the Conference Party held in August 1976 and approved by the 9th Conference of the Kurdistan Democratic Party in November 1979, without printing place and date .

Kurdistan Democratic Party, Political Bureau, Central Bureau for Studies and research, The Land problem and the reality of agriculture in Iraqi Kurdistan, without printing place, 1996.

3. Theses and Dissertations:

Al-Bayati, A. (1990). Economic Conditions in Iraq 1932-1939, unpublished M.A Dissertation. Faculty of Arts, University of Baghdad.

Ibrahim, I. (2004). Agrarian Reform Policy in Iraq in the Development of the Agricultural Sector 1968-1990. Unpublished M.A Dissertation, The Higher Institute of Political and International Studies. Mustansiriya University.

Nuri, A. (1996). Problems of Agricultural Ownership and its Role in Obstructing Agricultural Development in the Kurdistan Region of Iraq for the Years 1991-1995 / Sulaymaniyah Governorate, as a Model, Unpublished M.A Dissertation, Faculty of Administration and Economics. Salahuddin University.

4. Books:

A. In Arabic:

Al-Alwan, A. (1961). Studies in Agrarian Reform. Baghdad.

Al-Amiri, R. (2008). Masoud Mohammad and His Political Role in Iraq (1919-1968). A Historical study. Baghdad.

Al-Ani, N. (2005). History of the Iraqi Ministries in the Republican era 1958-1968. Baghdad.

Al-Atiyah, A. (1965). Agrarian Reform in Iraq and Economic Development. Baghdad.

Al-Dahiri, A. (1970). Economics of Agrarian Reform. Baghdad.

Al-Hafeed, S. (1993). The Economic Situation in Iraqi Kurdistan and its Most Important Problems. Part II / Economics of Erbil Governorate. Sulaymaniyah.

Al-Zubaidi, L. (1979). The Revolution of 14 July 1958 in Iraq. Baghdad.

Habib, K. (1976). Studies in Reform and productive agricultural cooperation. Baghdad.

Habib, K. Profiles from the Struggle of the National Liberation Movement of the Kurdish people in Iraqi Kurdistan. Erbil. 2005.

Kadir, J. (2013). Resolutions of the dissolved Revolution Command Council Relating to Kurds and Kurdistan. Erbil.

Karam, A. (1972). About Agrarian Reform / Comparative Study of the Laws of Agrarian Reform in Iraq, Syria and Egypt. Najaf.

Mevan, A.The Kurdish National Liberation Movement in Iraqi Kurdistan 1958-1963, Erbil, Education Ministry Press, 2005.

Rahma, M. (2000). Agricultural Policies in the Arab Countries. Beirut.

Rasoul, I. (2005). Erbil / A Historical Study in its Intellectual and Political Role 1939-1958. Sulaymaniyah.

Sabahi, A. (2009). Attitudes about the Agricultural Issue in Iraq. Baghdad. 2009.

Sherif, T. personalities remembering. Erbil.

Sherzad, Z. (2010). The Revolutionary Command Council of Kurdistan-Iraq 1964-1970. Ageneral Historical- Political Study. Dohuk.

B.In Kurdish:

Barzani, M. (2004). Barzani and the Kurdish Libreration Movement, Part.3, Vol. 1, The September Revolation 1961-1975. Erbil.

Edmonds, S. (2004). Kurds, Turks and Arabs, Translated by: Hamid Gauhari. Erbil.

Ghafur, A. (2015). The geographical dictionary of Erbil. Erbil.

Hariri, N. (2009). Memoirs of Najmadin Mamo Hariri. Erbil.

Hay, W.R. (2010). Two years in Kurdistan. Translated by: Luqman Bapir. Erbil.

Khoshnaw, Sh. (2012). Erbil between the Years (1958-1963). A study in the Political Condition. Erbil.

Mentashashvili, A.M. (2008). The Kurds: A Summary of Social- Economic Relations, Culture and Living, Translated by: Izadden Mustafa Rasul. Duhok.

Muhamed, M. (2016). The Journey of My Life. Erbil.

Rasul, F. (1997). In a Far and Long Caravan. Stokholm.

Taha, H. (2002). The Uprising of the Farmers of Erbil Plain in 1953 as it is. Erbil.

5. Articles and research:

Khairy, Z. (September 1975). Issues on Agrarian Reform, Beri nwe (Newspaper). V: (158).

Mohammed, A. (2007). Notes on the Law of Agrarian Reform No. 117 of 1970 (effective) and its impact on agriculture in the Kurdistan Region of Iraq. Tarazw / Arabic Section (Magazine). V: (31).

6. Magazines and newspapers:

A. newspapers:

Al-Waqeeh Al-Iraqia, (1970). Baghdad, Vo: (44), 30 September 1958, Vo: (1884), 30 May

Hawkari, (1972). Baghdad, Vo: (110), 1 April

Khabat, (1960). Baghdad, Vo: (326), 30 September

B. Magazines:

Al-Islah Al- Zirahi, (1961). Baghdad, Vo: (12)

Al-Thaqafa Al-Jadida, (1969). Baghdad, Vo: (4), July

Al-Kadir, (1971). Vo: (9), July

Hataw, (1958). Erbil, Vo: (136), 20 May

7. Personal Interviews:

Arsan, M. (2017). Personal Interview. November 10

Azad, J. (2018). Personal Interview. March 4

Hamen, M. (2017). Personal Interview.July 26

Ismail, Sh. (2017). Personal Interview. July 11.

Kamaran, F. (2017). Personal Interview. March 3

Karem, A. (2017). Personal Interview. July 13.

Muhamed, D. (2017). Personal Interview. October 2.

Said, K. (2017). Personal Interview. July 16.